रूढेः प्रयोजनाद्वापि व्यवहारेऽवलोक्यते ।
सादृश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्यातितिरस्क्रिया ॥ १० ॥
विवक्षा चाविवक्षा च संबन्धसमवाययोः ।
उपादाने विवक्षाथ लक्षणे त्वविवक्षितम् ॥ ११ ॥
तिरस्क्रिया क्रियायोगे क्वचित्तद्विपरीतता ।
विवर्तमानं वाक्त्वं दशधैव विलोक्यते ॥ १२ ॥
संहृतक्रमभेदे तु तस्मिंस्तेषां कुतो गतिः ।
इत्येतदभिधावृत्तं दशधात्र विवेचितम् ॥ १३ ॥
पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिम्बितम् ।
यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति ॥ १४ ॥
भट्टकल्लटपुत्रेण मुकुलेन निरूपिता ।
सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्तिमातृका ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टकल्लटात्मजमुकुलविरचिता अभिधावृत्तिमातृकाकारिकाः समाप्ताः ॥

श्रीः

काश्मीरकश्रीमुकुलभट्टविरचिता

अभिधावृत्तिमातृका ।

इह खलु भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जनप्रयोजनानां च पदार्थानां निश्चयमन्तरेण व्यवहारोपारोहिता नोपपद्यते। तथाहि—सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयावगतिनिबन्धनभूतानि निश्चयपर्यवसायितया प्राधान्यं भजन्ते । प्रमाणनिबन्धना च भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जनप्रयोजनानां च पदार्थानामवगतिः । अतो निश्चय एव तेषां पदार्थानां व्यवहारोपारोहनिबन्धनम् । निश्चयश्च शब्दसंभेदेनार्थं गोचरीकरोति । शब्दस्य च मुख्येन लाक्षणिकेन वाभिधाव्यापारेणार्थावगतिहेतुत्वमिति मुख्यलाक्षणिकयोरभिधाव्यापारयोरत्र विवेकः क्रियते । कः पुनर्मुख्यो लाक्षणिको वाभिधाव्यापार इत्याशङ्क्य विषयोपदर्शनद्वारेण मुख्यलाक्षणिकौ शब्दव्यापारावुपवर्णयितुमाह—

शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ।
अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते ॥ १ ॥

शब्दव्यापाराद्यस्यावगतिस्तस्य मुख्यत्वम् । स हि यथा सर्वेभ्यो हस्तादिभ्योऽवयवेभ्यः पूर्वं मुखमवलोक्यते, तद्वदेव सर्वेभ्यः प्रतीयमानेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः पूर्वमवगम्यते । तस्मान्मुखमिव मुख्य इति शाखादियान्तेन मुख्यशब्देनाभिधीयते । तस्योदाहरणं 'गौरनुबन्ध्य' इति । अत्र हि गोशब्दव्यापाराद्यागसाधनभूता गोत्वलक्षणा जातिरवगम्यते । अतस्तस्या मुख्यता । तदेवं शब्दव्यापारगम्यो मुख्योऽर्थः । यस्य तु शब्दव्यापारावगम्यार्थपर्यालोचनयावगतिस्तस्य लाक्षणिकत्वम् । यथा पूर्वस्मिन्नेवोदाहरणे व्यक्तेः । सा हि न शब्दव्यापारादवसीयते । "विशेष्यं नाभिधा गच्छे-

क्षीणशक्तिर्विशेषणे'' इति न्यायाच्छब्दस्य जातिमात्रपर्यवसितत्वात् । जातिस्तु व्यक्तिमन्तरेण यागसाधनभावं न प्रतिपद्यत इति शब्दप्रत्यायितजातिसामर्थ्यादत्र जातेराश्रयभूता व्यक्तिराक्षिप्यते । तेनासौ लाक्षणिकी । एवमयं मुख्यलाक्षणिकात्मविषयोपवर्णनद्वारेण शब्दस्याभिधाव्यापारो द्विविधः प्रतिपादितो निरन्तरार्थविषयः सान्तरार्थनिष्ठश्च । संप्रति मुख्यस्याभिधाव्यापारस्य चातुर्विध्यमभिधीयते—

तत्र मुख्यश्चतुर्भेदो ज्ञेयो जात्यादिभेदतः ।

तयोर्मुख्यलाक्षणिकयोरर्थयोर्मध्यान्मुख्यस्यार्थस्य चत्वारो भेदाः जात्यादिभेदात् । चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृत्तिर्भगवता **महाभाष्यकारेणोपवर्णिता**— जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चेति । तथाहि— सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाध्युपरञ्जितविषयविवेकत्वादुपाधिनिबन्धना प्रवृत्तिः । उपाधिश्च द्विविधः वक्तृसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च । कश्चित्खलु वक्त्रा तस्मिंस्तस्मिन्वस्तुन्युपाधितया संनिवेश्यते । कश्चित्तु वस्तुधर्म एव । तत्र यो वक्त्रा यदृच्छया तत्तत्संज्ञिविषयशक्त्यभिव्यक्तिद्वारेण तस्मिंस्तस्मिन्संज्ञिनि संनिवेश्यते स वक्तृसंनिवेशितो यथा डित्थादीनां शब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपम् । तत्खलु तां तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्त्रा यदृच्छया तस्मिंस्तस्मिन्संज्ञिनि उपाधितया संनिवेश्यते । अतस्तन्निबन्धना यदृच्छाशब्दा डित्थादयः । येषामपि च डकारादिवर्णव्यतिरिक्तसंहृतक्रमस्वरूपाभावान्न डित्थादिशब्दस्वरूपं संहृतक्रमं संज्ञिष्वध्यवस्यत इति दर्शनं तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्थादेः शब्दस्य तत्तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तमानत्वाद्यदृच्छाशब्दत्वं डित्थादीनामुपपद्यत एव । तदेवं पूर्वमुपदर्शितो यो वैयाकरणनयस्तदाश्रयेणोपाधिर्वक्तृसंनिवेशितस्वरूपाख्यो व्याख्यातः । यस्य तु वस्तुधर्मत्वेनोपाधेरवस्थानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात् । तत्र साध्योपाधिनिबन्धनाः क्रियाशब्दा यथा पचतीति । सिद्धस्य तूपाधिर्द्वैविध्यं जातिगुणभेदात् । कस्यचित्खलु सिद्धस्योपाधिः पदार्थस्य प्राणप्रदता यथा जातेः । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धम-

न्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये—''न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः'' इति । कश्चित्पुनरुपाधिर्लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुः यथा शुक्लादिर्गुणः । न हि शुक्लादेर्गुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिबन्धनत्वम् । जातिमहिम्नैव तस्य वस्तुनः प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् । अतोऽसौ लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुः । येऽपि च नित्याः परमाणुत्वादयो गुणास्तेषामपि सर्वेषां गुणजातीयत्वादेवंप्रकारत्वमेव । तदेवं प्राणप्रदोपाधिनिबन्धनत्वं यस्य शब्दस्य स जातिशब्दो यथा गवादिः । यस्माल्लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुरर्थः प्रतीयते स गुणशब्दो यथा शुक्लादिः ।

ननु सर्वेषामपि गुणक्रियायदृच्छाशब्दाभिमतानां जातिनिबन्धनत्वम् । तथाहि—गुणशब्दानां तावच्छुक्लादीनां पयःशङ्खबलाकाद्याश्रयसमवेता ये शुक्लादिलक्षणा गुणा विभिन्नास्तत्समवेतसामान्यवाचिनः । एवं क्रियाशब्दानामपि गुडतिलतण्डुलादिद्रव्याश्रिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेनावस्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेतं सामान्यमेव वाच्यम् । यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां शुकसारिकामनुष्याद्युदीरितेषु भिन्नेषु डित्थादिशब्देषु समवेतं डित्थशब्दत्वादिकं सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वध्यस्तमवसेयम् । यदि चोपचयापचययोगितया डित्थादौ संज्ञिनि प्रतिकालं भिद्यमानेष्वभिद्यमानो यन्महिम्ना डित्थो डित्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रत्ययो बाधशून्यः संजायते तैस्तथाभूतं डित्थादिशब्दावसेयवस्तुसमवेतमेव डित्थत्वादिसामान्यमेष्टव्यम् । तच्च डित्थादिशब्दैरभिधीयते । अतश्च गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातिशब्दत्वाच्चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अत्राभिधीयते— गुणक्रियाशब्दसंज्ञिव्यक्तीनामेव तत्तदुपाधिनिबन्धनभेदजुषामेकाकारतावगतिनिबन्धनत्वं न तु जातेरिति भगवतो **महाभाष्यकारस्यात्राभिमतम्** । यथा ह्येकमेव मुखं तैलखड्गोदकादर्शादीनां प्रतिबिम्बावगतिनिबन्धनानां भेदान्नानाकारत्वेन प्रत्यवभासते तथैकैव शुक्लादिव्यक्तिर्देशकालावच्छिन्ना तत्तत्कारणसामग्र्युपजनितशङ्खाद्याश्रयविशेषवशेन नानारूपतयाभिव्यक्तिमासादयन्ती विचित्रैव स्यादिति । अतश्च तस्याः शुक्लादिव्यक्तेरेकत्वाज्जातेश्च भिन्ना-

श्रयसमवेतत्वाच्छुक्लत्वादिजात्यभावान्न शुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् । एवं पचतीत्यादौ डित्थशब्दादौ डित्थादौ च संज्ञिनि वाच्यम् । अत्राप्येकस्या एव पाकादिक्रियाव्यक्तेर्डित्थादिशब्दव्यक्तेर्डित्थादेश्च संज्ञिनो यथाक्रममभिव्यञ्जकानां पाकादीनां तथा ध्वनीनां वयोवस्थाविशेषाणां कौमारादीनां च यो भेदस्तद्वशेन नानाविधेन रूपेणावभासमानत्वात् स्थितमेतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां चतुष्ट्वान्मुख्यः शब्दार्थश्चतुर्विध इति ॥

अधुना लाक्षणिकस्य द्विभेदत्वमुपदर्शयितुमाह—

शुद्धोपचारमिश्रत्वाल्लक्षणा द्विविधा मता ॥ २ ॥

लक्षणाया द्विप्रकारत्वं शुद्धत्वादुपचारमिश्रत्वाच्च । शुद्धा तावल्लक्षणा गङ्गायां घोष इति । अत्र हि घोषं प्रति स्रोतोविशेषस्याधारता नोपपद्यत इति गङ्गाशब्दः स्वाभिधेयस्य स्रोतोविशेषस्य यः समीपभूतस्तटस्तं लक्षणयावगमयति । उपचारमिश्रा तु यत्र वस्त्वन्तरे उपचर्यते यथा गौर्वाहीक इति । अत्र हि गोशब्दो वाहीकशब्देनानुपपद्यमानसामानाधिकरण्याद्बाधितमुख्यार्थः सन् गोगता ये जाड्यमान्द्यादयो गुणास्तत्सदृशवाहीकगतजाड्यमान्द्यादिगुणलक्षणाद्वारेण गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसदृशजाड्यमान्द्यादिगुणोपेते वाहीक उपचरितः । तेनेयमुपचारमिश्रा लक्षणा । एवं शुद्धोपचारमिश्रत्वभेदेन लक्षणायां द्वैविध्यमुक्तम् ।

इदानीं तु शुद्धाया अपि लक्षणाया द्वैविध्यं दर्शयति—

उपादानाल्लक्षणाच्च शुद्धा सा द्विविधोदिता ।

येयं लक्षणा शुद्धा प्रतिपादिता सा द्विविधोक्ता । क्वचित्खल्वर्थान्तरोपादानेन लक्षणा प्रवर्तते, क्वचित्त्वर्थान्तरलक्षणेन । किं पुनरर्थान्तरस्योपादानं किंवा तस्य लक्षणमित्याशङ्क्याह—

स्वसिद्ध्यर्थतयाक्षेपो यत्र वस्त्वन्तरस्य तत् ॥ ३ ॥
उपादानं लक्षणं तु तद्विपर्यासतो मतम् ।

यत्र स्वसिद्ध्यर्थतया वस्त्वन्तरस्याक्षेपो भवति तत्रोपादानम् । यथा गौरनुबन्ध्य इति । अत्र हि गोत्वस्य यागं प्रति साधनत्वं शाब्दं व्यक्त्याक्षेपमन्तरेण नोपपद्यत इति तत्सिद्ध्यर्थतया व्यक्तेराक्षेपः । यथा च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति । अत्र हि पीनत्वं दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टतयावगम्यमानमेव कार्यत्वात्स्वसिद्ध्यर्थत्वेन कारणभूतं रात्रिभोजनमाक्षेपादभ्यन्तरीकरोति । न हि पीनत्वस्य रसायनाद्युपयोगजन्यता । प्रमाणान्तरेण तदभावावसाये सत्येतस्योदाहरणत्वात् । पीनत्वस्य चात्र दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेन रसायनाद्युपयोगबाधहेतुत्वात् । अत्र च रात्रौ भुङ्क्ते इत्येतच्छब्दाक्षेपपूर्वकतया प्रमाणस्यापरिपूर्णस्य परिपूरणाच्छ्रुतार्थापत्तित्वं भवत्वथवा कारणस्यैव रात्रिभोजनस्याक्षेप इति सर्वथा स्वसिद्ध्यर्थत्वेनार्थान्तरस्याक्षेपपूर्वकतयान्तर्भावनादुपादानत्वमुपपद्यते । यत्र तु पूर्वोदितोपादानरूपविपर्याससंश्रयान्न स्वार्थसिद्ध्यर्थतयार्थान्तरस्याक्षेपः अपि त्वर्थान्तरसिद्ध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्पणं तत्र लक्षणं, यथा पूर्वमुदाहृतं गङ्गायां घोष इति । अत्र हि तटस्य घोषाधारतया धारणक्रियान्वितस्य गङ्गाशब्देन स्वसमर्पणं क्रियते । अतोऽर्थान्तरभूतं तटमवगमयितुं गङ्गाशब्देन स्ववाच्यभूतः स्रोतोविशेषोऽत्र समर्प्यते इत्यर्थान्तरसिद्ध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्पणम् । एवं चात्र पूर्वोदितोपादानरूपविपर्यासाल्लक्षणत्वम् ।

एवं शुद्धा लक्षणा द्विविधा प्रविभक्ता । इदानीमुपचारमिश्रां चतुर्भेदत्वेन निरूपयितुमाह—

आरोपाध्यवसानाभ्यां शुद्धगौणोपचारयोः ॥ ४ ॥
प्रत्येकं भिद्यमानत्वादुपचारश्चतुर्विधः ।

द्विविध उपचारः शुद्धो गौणश्च । तत्र शुद्धो यत्र मूलभूतस्योपमानोपमेयभावस्याभावेनोपमानगतगुणसदृशगुणयोगलक्षणासंभवात्कार्यकारणभावादिसंबन्धाल्लक्षणया वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते, यथा आयुर्घृतमिति । अत्र ह्यायुषः कारणे घृते तद्गतकार्यकारणभावोलक्षणापूर्वकत्वेनायुष्ट्वं कार्यं तच्छब्दश्चेत्युभयमुपचरितम् । तस्माच्छुद्धोऽयमुपचारः । गौणः पुनरुपचारो यत्र मूलभूतोपमानोपमेयभावसमाश्रयेणोपमानगतगुणसदृशगुणयोगलक्षणां पुरःसरीकृत्योपमेये उपमानशब्दस्तदर्थश्चाध्यारोप्यते ।

स हि गुणेभ्य आगतत्वाद्गौणशब्देनाभिधीयते । यथा गौर्वाहीक इति । अत्र हि गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसदृशजाड्यमान्द्यादियोगाद्वाहीके गोशब्दगोत्वयोरुपचारः । केचित्तूपचारे शब्दोपचारमेव मन्यन्ते नार्थोपचारम् । तदयुक्तम् । शब्दोपचारस्यार्थोपचाराविनाभावित्वात् । एवमयमुपचारः शुद्धगौणभेदेन द्विविधोऽभिहितः । तस्य च प्रत्येकं द्वैविध्यमध्यारोपाध्यवसानाभ्याम् । यत्राध्यारोप्यारोपविषययोर्भेदमनपह्नुत्यैव वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते, तत्रानपह्नुतस्वरूप एव वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरस्याधिकस्यारोप्यमाणत्वादध्यारोपः, यथा पूर्वोक्तयोरुदाहरणयोः । तथाहि—आयुर्घृतमित्यत्र नायुर्लक्षणकार्यान्तर्लीनतया कारणभूतस्य घृतस्य प्रतिपत्तिः । स्वरूपेणैव तस्य प्रतिपत्तेः । स्वरूपेणैव तु तस्य प्रतीयमानस्यायुःकारणत्वादायुष्ट्वं प्रतीयते । तेनात्राध्यारोपः । एवं गौर्वाहीक इत्यत्राप्युपमानोपमेयस्वरूपानपह्नवात् । तदेवं यत्रोपचर्यमाणेनोपचर्यमाणविषयस्य स्वरूपं नापह्नूयते तत्राध्यारोपः । यत्र तूपचर्यमाणविषयस्योपचर्यमाणेऽन्तर्लीनतया विवक्षितत्वात्स्वरूपापह्नवः क्रियते तत्राध्यवसानम् । तत्र शुद्धोपचारेऽध्यवसानस्योदाहरणं पञ्चाला इति । अत्र हि पञ्चालापत्यनिवासाधिकरणत्वाज्जनपदे लक्षितलक्षणया पञ्चालशब्दः प्रयुज्यते । पञ्चालेनापत्यानां लक्षणादपत्यैश्च स्वनिवासाधिकरणस्य जनपदस्य । न चात्रोपचर्यमाणार्थविषयस्योपचर्यमाणाद्भेदेन प्रतिपत्तिः । उपचर्यमाणार्थनिगीर्णतयैव तस्य प्रतिपत्तेः । तेनात्रोपचारत्वं रूढिमाहात्म्याद्भ्रष्टमिव लक्ष्यते । अतोऽत्राध्यवसानगर्भः शुद्ध उपचारः । गौणोपचारे त्वध्यवसानस्योदाहरणम् राजेति । राजशब्दो ह्यत्र प्रयोगदर्शनात्क्षत्रिये मुख्यया वृत्त्या प्रयुक्तः सन् अन्यत्र शूद्रादौ क्षत्रियगतजनपदपरिपालनसदृशजनपदपरिपालनयोगलक्षणपूर्वकतया गौणवृत्त्या युज्यते । न चात्र झगित्येव गौणत्वस्यावगतिः । विचारणाव्यवस्थाप्यत्वात् । तेनात्र गौणत्वं झगित्येवाप्रतीयमानत्वाद्भ्रष्टं सद्विचारणया समधिगम्यते । अतोऽत्राध्यवसानगर्भो गौण उपचारः । तदेवमुपचारश्चतुर्विधः प्रविभक्तः । एतेन चतुर्विधेनोपचारेण सह पूर्वोक्तौ द्वौ लक्षणाभेदौ संकलय्य षट्प्रकारा लक्षणा वक्तव्या ॥

एषा च लक्षणा त्रिस्कन्धा शुद्धत्वादध्यारोपादध्यवसानाच्च । तत्र शुद्धस्कन्धस्य द्वैविध्यमुपादानलक्षणाभ्यामुक्तम् । अध्यारोपाध्यवसानस्कन्धयोरपि प्रत्येकं द्विप्रभेदता । शुद्धगौणोपचारमिश्रत्वात् । तत्रैतेषां त्रयाणां स्कन्धानां विषयविभागं प्रदर्शयितुमाह—

तटस्थे लक्षणा शुद्धा स्यादारोपस्त्वदूरगे ॥ ५ ॥
निगीर्णेऽध्यवसानं तु रूढ्यासन्नतरत्वतः ।

यैषा लक्षणा शुद्धा उपादानलक्षणात्मकत्वेन द्विप्रभेदा प्रतिपादिता सा लक्षकार्थानुपरक्तत्वात् तटस्थतया प्रतीयमाने लक्ष्येऽर्थे द्रष्टव्या । न हि तत्र लक्षकार्थोपरक्ततया लक्ष्यस्यार्थस्यावगतिः । तथा हि—गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषाधिकरणभूततटोपलक्षणाभिसंधानेन गङ्गायां घोषो न वितस्तायामिति गङ्गाशब्दे प्रयुज्यमाने तटस्य स्रोतोविशेषेणोपलक्षकत्वमात्रोपयुक्तत्वेनोपरागो न प्रतीयते । तटस्थत्वेनैव तस्य तटस्य प्रत्ययात् । एवमुपादानेऽपि वाच्यम् । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति । यदा तु गङ्गाशब्दाभिधेयस्य स्रोतोविशेषस्याविदूरवर्तितया तटमनपह्नुतस्वरूपं स्रोतोविशेषोपरक्ततया विवक्षितं भवति तदा पूर्वस्मिन्नुदाहरणेऽध्यारोपो भवति । स्रोतोविशेषोपरक्तस्य तटस्य प्रतीतेः स्रोतोविशेषाविदूरवर्तित्वात् स्रोतोविशेषरूपे तटे घोष इति । यदा त्वत्यन्तमासन्नतां घोषं प्रति स्रोतोविशेषस्य प्रतिपादयितुमेतद्वाक्यं स्रोतोविशेषनिगीर्णतया तटमपह्नुत्य प्रयुज्यते गङ्गायामेव साक्षाद्घोषो न त्वन्यत्रेति तदाध्यवसानम् । यथा चैतच्छुद्धोपचारनिष्ठतयाध्यारोपाध्यवसानयोरुदाहरणमुक्तं तथा गौणेऽप्युपचारे वाच्यं गौर्वाहीक इति गौरेवायं साक्षादिति च । अत्रापि हि यथाक्रमं गोगतगुणसदृशगुणयोगद्वारेण गोरविदूरत्वेन वाहीकस्य विवक्षितत्वात् गोत्वाध्यारोपः । गोगतानां तु गुणानामुत्कटत्वेन वाहीकस्य गोत्वाध्यवसानम् । यथा चासन्नतरत्वेनाध्यवसानं पूर्वं प्रविभक्तं तथा रूढित्वेनापि प्रविभक्तव्यम् । यथा पूर्वोपदर्शितयोरुदाहरणयोः पञ्चाला इति तथा राजेति । तदिदमुक्तं **रूढ्यासन्नतरत्वत इति** । रूढित्वादासन्नतरत्वाच्च निगीर्णेऽर्थेऽध्यवसानं स्यादित्यर्थः ।

ननु मुख्यार्थे शब्दस्य संबन्धावधारणात्प्रतिपादकत्वमुपपद्यते न तु लाक्षणिके, तद्विपर्ययात् । तथा हि । संबन्धावधारणसमये व्यवहर्तृगतयोस्तावच्छब्दप्रयोगार्थप्रतिपत्त्योरविभक्तोद्देशवाक्यवाक्यार्थनिष्ठतया पूर्वं हेतुफलभावावसायो भवति । तदनन्तरं च त्रिचतुरादिदर्शनेभ्योऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यवाक्यार्थोद्देशप्रविभागगते ये शब्दप्रयोगार्थप्रतिपत्ती तन्निष्ठकार्यकारणभावावधारणम् । तदुत्तरकालं च व्यवहर्तृगतार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दार्थसंबन्धावगतिः । सा च मुख्य एवार्थे जात्यादौ चतुर्विधे न तु लाक्षणिके षट्प्रकारे । न हि लाक्षणिकेनार्थेन सह शब्दस्य संबन्धः । मुख्येनैवार्थेन परिदृश्यते । तथाभावे हि सति तस्य मुख्यत्वमेव स्यान्न लाक्षणिकत्वम् । अथ शब्दस्य मुख्यो योऽसावर्थस्तेन सह संबन्धो लक्ष्यमाणस्यार्थस्य दृष्ट इति तद्द्वारेण शब्दात्तस्यावगतिरित्यभिधीयते, एवं सति यदि निरपेक्षः स्वार्थप्रतिपादनद्वारेण लक्ष्यमाणमर्थमवगयति सर्वदा तमर्थमवगमयेत् । अथ सापेक्षः । किं तस्यापेक्षणीयमित्याशङ्क्याह—

वक्तुर्वाक्यस्य वाच्यस्य रूपभेदावधारणात् ॥ ६ ॥
लक्षणा षट्प्रकारैषा विवेक्तव्या मनीषिभिः ।

यः परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता । साकाङ्क्षाणां पदानामेकार्थः समूहो वाक्यम् । शब्देन मुख्यं लाक्षणिकं वाभिधाव्यापारमाश्रित्य यद्गोचरीक्रियते तद्वाच्यम् । एतेषां त्रयाणां वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तभेदभिन्नानां देशकालावस्थावैलक्षण्यगतसमस्तव्यस्तभेदसंयोजितानां यः स्वभावभेदप्रपञ्चस्तत एषा षट्प्रकारा लक्षणा परामर्शकुशलैर्विवेचनीया । तथाविधवक्त्रादिसामग्र्यपेक्षयैव शब्दानां स्वार्थमवगमयतां स्वार्थद्वारेण लक्ष्यमाणार्थसंबन्धस्य वृद्धव्यवहारेणावधारितत्वात् । एतदुक्तं भवति । न शब्दानामनवधारितलाक्षणिकार्थसंबन्धानां लाक्षणिकमर्थं प्रति गमकत्वं, नापि च तत्र साक्षात्संबन्धग्रहणं, किं तर्हि वक्त्रादिसामग्र्यपेक्षया स्वार्थव्यवधानेनेति । यदुक्तमाचार्य**शबरस्वामिना**—"कथं पुनः परशब्दः परत्र वर्तते । स्वार्थाभिधानेनेति ब्रूमः" इति । अत्र हि स्वार्थद्वारेण लक्ष्यमाणार्थाभिनिवेशिता शब्दानामुक्ता । पुनश्चासावेवाह—"लक्षणापि हि लौकिक्येव" इति ।

अत्र हि संबन्धावधारणसापेक्षाणां शब्दानां लक्ष्यमाणेऽर्थे प्रवृत्तिरुक्ता । व्यवहारोपारूढानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि लोकशब्देनाभिधीयन्ते । लोके एव विदिता लौकिकी व्यवहारावगम्या । परिगृहीतसंबन्धशब्दनिष्ठेत्यर्थः । तदुक्तं **भट्टकुमारिलेन** "निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥" इति । तत्र निरूढा लक्षणाः राजेत्यादिकाः । साम्प्रतं क्रियन्ते या वृद्धव्यवहारवक्त्राद्यपेक्षया तथाविधेऽन्यत्र विषये परिदृष्टस्वभावाः । यथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥" इति ।

अत्र हि लिप्तशब्दः कान्तेः कुङ्कुमादिवल्लेपनसाधनत्वाभावाद्बाधितमुख्यार्थः । अतस्तेन स्वार्थगतो योऽसावीषत्तिरोधीयमानत्वादिधर्मः प्रतिपादितः तत्सदृशेषत्तिरोधीयमानत्वादिधर्मयोगात्कान्तिसंपृक्तोऽर्थो लक्ष्यते । एवं सुहृच्छब्देनापि पयोदानामचेतनत्वेन मैत्रीसंबन्धाभावान्मुख्यशब्दार्थबाधे सति सुहृद्गता ये ते सांमुख्यादयो धर्मास्तत्सदृशसांमुख्यादिधर्मयोगिनः पयोदाभिमुखा मयूरा लक्ष्यन्ते । रामशब्दस्यापि प्रतिपन्नत्वात्संज्ञिनो मुख्यशब्दार्थबाधः । अतस्तेनापि राज्यभ्रंशवनवाससीतापनयनपितृमरणादयः स्वाभिधेयभूतार्थैकगामिनोऽसाधारणदुःखहेतवो धर्मा विशिष्टसामग्र्यनुप्रविष्टेन लक्षिताः । तदेवमादीनां लक्षणानां सांप्रतं क्रियमाणता । यासां तु लक्षणानां न वृद्धव्यवहारे दृष्टता, नच तस्मिन् शब्दे राजशब्दवद्दर्शनं, नापि च तज्जातीयेषु शब्दान्तरेषु लिप्तादिशब्दवत्तासामशक्यत्वादक्रियमाणत्वमेव । यथा—

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीर्या कुर्वती काञ्चनभूमिभासा ।
तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥

अत्र हि तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहशब्दो वडवामुखाग्नौ लक्षणया प्रयुक्तः ।

न चासौ वडवामुखाग्नौ निरूढो नापि च तज्जातीयः शब्दो विशिष्टसामग्र्यनुप्रविष्टतया विद्धाविद्धार्थावगाहित्वेन परिदृष्टः ।

ननु द्विरेफादीनां शब्दानां रेफद्वितयानुगतभ्रमरादिशब्दलक्षणाद्वारेण यथा षट्पदादौ प्रवृत्तिस्तथा तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहशब्दस्यापि वडवामुखाग्नौ वडवादिशब्दलक्षणाद्वारेण कथं प्रवृत्तिर्न स्यात् । तज्जातीये द्विरेफादौ शब्दलक्षणायाः परिदृष्टत्वात् । नैतत् । यतो वृद्धव्यवहाराभ्यनुज्ञातेष्वेव शब्देषु तज्जातीयशब्ददर्शनाल्लक्षणात्वमभ्युपगम्यते, न तु सर्वत्र । अन्यथा सर्वेषामेव शब्दानां येन केनचिज्जातिलेशेन सर्वानर्थान्प्रति लक्षणाशब्दत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न कश्चिच्छब्दः कंचिदर्थं प्रत्यगमकः स्यात् । वृद्धव्यवहाराभ्यनुज्ञानानभ्यनुज्ञानाभ्यां तु विषयविभागेऽङ्गीक्रियमाणे तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहेत्यादीनामसति प्रयोजने दुष्टत्वमेव, सति तु गुप्तार्थप्रतिपादनादिप्रयोजनसंभवे एवंविधानामपि लक्षणानामदुष्टत्वम् । तथाविधविषये वृद्धव्यवहारेण तासामभ्यनुज्ञातत्वात् । तदेवं वक्त्रादिसामग्र्यनुप्रवेशेन शब्दानां स्वार्थमर्पयतामर्थान्तरं प्रति वृद्धव्यवहारे स्वरूपद्वारेण सजातीयशब्दद्वारेण वा गमकतयावधारितानां लक्षकत्वमिति स्थितम् ।

तत्र वक्तृनिबन्धनत्वेन यत्र लाक्षणिकार्थोऽवगम्यते तत्रोदाहरणम्—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायो नैव शिशोः पितास्य विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वनमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रा वपुरालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥ इति ।

अत्र हि परपुरुषसंभोगानुभवेच्छया संकेतस्थानं युवतिर्व्रजन्ती स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं विशिष्टसंकेतस्थानाधारं परपुरुषसंभोगात्मकं तथा संभोगचिह्नानि नखदशनक्षतानि गात्रसंलग्नतया शङ्क्यमानाविर्भावानि यथाक्रमं भर्तृपिपासानिवृत्तिक्षमनादेयसरसपानीयानयनेन चिरच्छिन्ननलग्रन्थिपरुषजर्जरप्रान्तजनयिष्यमाणेन च गात्रगतविकारविशेषोद्गमेनापह्नुत्याभिधत्ते । सा चात्रापह्नुतिरसाध्व्या वक्तृत्वं पर्यालोच्यावगम्यते । अपह्नवस्य चालीकवस्त्वभिधा-

नात्मकत्वादलीकस्य च सत्यार्थविपर्यासकारित्वादलीकेनार्थेन त्वसत्योक्तः स्वसिद्ध्यर्थत्वेनाक्षिप्यते । तेनात्र वक्तृविशेषपर्यालोचनया सत्यार्थे निष्ठया उपादानात्मिकाया लक्षणायाः प्रतिपत्तिः । न ह्यत्र वाक्यवाच्ययोः सामर्थ्यम् । साध्व्या वक्तृत्वे सति तयोरेवंविधार्थाक्षेपासमर्थत्वात् । वाक्यगतरूपविशेषपर्यालोचनया तु यत्र लाक्षणिकार्थपरिग्रहस्तत्रोदाहरणम्—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः॥ इति।

अत्र हि चाटुश्लोकेनोपश्लोक्यते यो नृपतिस्तदीयबलभरक्षोभ्यमाणस्वावस्थस्य समुद्रस्य यः कम्पोऽतिशयोक्त्योपवर्णितस्तस्य समुद्रकर्तृकवितर्कधारणहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितमिति वितर्कान्दधत इवेति । ते च वितर्काः प्राप्तश्रीरित्यादिना भगवद्वासुदेवस्य व्यापारविशेषविषयाः । यावच्च तस्य नृपतेर्भगवद्वासुदेवता न समास्ति तावत्कथं तदीयेषु व्यापारविशेषेषु संशयः समुपजायते । अतोऽत्र यदेतद्बलभराक्रान्तत्वेन समुद्रस्याकम्पमानस्यापि कम्पमानार्थसादृश्यात्कम्पमानत्वमध्यवसितम्, तत्राध्यवसानगर्भगौणोपचारः । अकम्पमानस्यापि तस्य कम्पनार्थत्वेनाध्यवसितत्वात् । अत एव चेयं भेदेऽप्यभेद इत्येवमात्मिका अतिशयोक्तिः । विकल्पवशाद्यश्चेतनानां मूर्धकम्पो बाहुल्येन परिदृश्यते चेतनगतसंशयहेतुकमूर्धकम्पसादृश्यात् तद्भावोऽस्य कम्पस्योपचर्यते । एवं चात्राप्यध्यवसानगर्भो गौण उपचारः । इयमपि च विभिन्नयोरपि कम्पयोरभेदेनाध्यवसानात् भेदेऽप्यभेद इत्येवमात्मिका अतिशयोक्तिः । तन्निबन्धनैव चेयमुत्प्रेक्षा इति वितर्कान्दधत इवेति । अत्र हि कार्यभूतकम्पदर्शनात्करणभूतं वितर्कधारणं मिथ्याज्ञानस्वरूपयोत्प्रेक्षयोत्प्रेक्ष्यते । अत्रापि च वितर्कानिव धारयतोऽपि पयोधेः वितर्कधारणोपनिबन्धात् भेदेऽप्यभेद इत्येवमात्मिका अतिशयोक्तिर्गर्भीकृता । यदुक्तं उत्प्रेक्षा लक्षणे—

"साम्यरूपविवक्षायां वाच्ये वाच्यात्मभिः पदैः ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता" ॥

इति । संभाव्यमानस्य गुणक्रियायोगात् । तेनात्राप्यध्यवसानगर्भो गौण उपचारः । प्राप्तश्रीरित्यादिषु तु त्रिषु वितर्केषु भगवद्वासुदेवविषयेषु यथायोगं तत्तत्कार्यनिराकरणहेतुगर्भतया प्रवर्तमानेषु नृपतेर्भगवद्वासुदेवताक्षिप्ता । तेनात्रोपादानात्मिका लक्षणा । भगवद्वासुदेवरूपतया चात्र नृपतेरध्यवसानादध्यवसानगर्भो गौण उपचारः । एतच्चात्र सर्ववाक्योपात्तपदसमन्वयान्यथानुपपत्त्यावगम्यत इति वाक्यनिबन्धनात्र लक्षणा । वाच्यनिबन्धना तु यथा—

दुर्वारा मदनेषवो दिशि दिशि व्याजृम्भते माधवो
हृद्युन्मादकराः शशांकरुचयश्चेतोहराः कोकिलाः ।
उत्तुङ्गस्तनभारदुर्धरमिदं प्रत्यग्रमन्यद्वयः
सोढव्याः सखि सांप्रतं कथममी पञ्चाग्नयो दुःसहाः ॥

इत्यत्र हि स्मरशरप्रभृतीनां पञ्चानामध्यारोपितवह्निभावानामसह्यत्वं वाक्यार्थभूतम् । अतस्तस्य वाच्यता । तत्पर्यालोचनसामर्थ्याच्च विप्रलंभशृङ्गारस्याक्षेप इत्युपादानात्मिका लक्षणा वाच्यनिबन्धना । नह्यत्र वक्तृस्वभावपरिशीलनस्य शब्दरहितस्योपयोगः । नापि च वाक्ये पदानां विप्रलम्भशृङ्गाराक्षेपमन्तरेणान्वयोपपत्तिः । वाच्यस्वरूपविचारेण तत्र विप्रलम्भशृङ्गाराक्षेपादुपादानात्मिका लक्षणा वाच्यनिबन्धना । विप्रलम्भशृङ्गारस्य चाक्षिप्यमाणस्यापि वाच्यापेक्षया प्राधान्यम् । सहृदयहृदयाह्लादहेतुतया प्राधान्येनाक्षेपात् । हृद्युन्मादकरा इत्यत्र सत्यपि शशाङ्करुचीनां स्त्रीत्वे हेतुताच्छील्यानुलोम्यानामविवक्षितत्वाट्टप्रत्ययाभावेनाच्प्रत्ययान्तत्वात् ईकाराभावः । पूर्वं चात्र कर्मसंबन्धस्याविवक्षणात् अच्प्रत्ययस्याभाव इत्यप्रत्ययः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इतिवत् । अत एव हेत्वादिविवक्षायामपि टप्रत्ययाभावाददोषः । एवं वक्तृवाक्यवाच्यानामेकैकसमाश्रयेण येऽत्र त्रयो भेदा भवन्ति ते तावदुदाहृताः । अन्येऽपि च ये वक्तारं वाक्यवाच्ययोरन्यतरेण

संयोज्य तथा वाक्यं वाच्येन सह समुचित्य द्विकभेदास्त्रयः, तथा त्रिकभेदाश्च वक्तृवाक्यवाच्यानां त्रयाणामपि परस्परसंयोजनया चैक इत्येवं चत्वारो भेदा दृश्यन्ते, ते स्वबुद्ध्या षट्प्रकारलक्षणाविषयत्वेन मनीषिभिरुदाहार्याः । तेषां च देशकालावस्थावैलक्षण्यगतसमस्तव्यस्तभेदप्रपञ्चयोजना लक्ष्ये अन्वेषणीया ।

तदेवं चतुर्विधो मुख्योऽर्थो निर्णीतः । लक्षणया तु षट्प्रकारा उक्ताः । इदानीमभिहितान्वयोऽन्विताभिधानं तत्समुच्चयस्तदुभयाभावश्चेत्येवं ये चत्वारः पक्षास्तेषु लक्षणायाः कक्षाविभागं दर्शयितुमाह—

अन्वयेऽभिहितानां सा वाच्यत्वादूर्ध्वमिष्यते ॥ ७ ॥
अन्वितानां तु वाच्यत्वे वाच्यत्वस्य पुरः स्थिता ।
द्वये द्वयमखण्डे तु वाक्यार्थपरमार्थतः ॥ ८ ॥
नास्त्यसौ कल्पितेऽर्थे तु पूर्ववत्प्रविभज्यते ।

इह केषांचिदन्वयव्यतिरेकावसेयसामान्यभूतस्वार्थमात्रविश्रान्तेषु पदेषु पदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतामहिम्ना वाक्यार्थस्यानभिधेयभूतस्य हर्षशोकादिवदवसेयत्वमेव । यदाहि ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीतीति यथाक्रमं पुत्रजन्मकन्यागर्भिणीत्वनिमित्तौ हर्षशोकौ स्वशब्देनानभिहितावपि शब्दाभिधेयभूतवस्तुसामर्थ्यादाक्षिप्येते । एवं वाक्यार्थस्यानभिधेयभूतस्यैव पदार्थाक्षेप्यत्वं द्रष्टव्यम् । एषां चैवंवादिनां मतेनार्थानामभिहितानामुत्तरकालं परस्परान्वयादभिहितान्वयः । अपरे त्वाहुः—वृद्धव्यवहारात् शब्दार्थसंबन्धावसायः । स च वृद्धव्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः । प्रवृत्तिनिवृत्ती च विशिष्टार्थनिष्ठे । अतो विशिष्ट एवार्थे पदानां संबन्धावधृतिः । ततश्च विशिष्टा एव पदार्था न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् । एवं च परस्परान्वितानां वाक्यार्थरूपतापन्नानां तत्तत्सामान्यावच्छादितत्वेन गृहीतस्ववाचकसंबन्धानां पदैः प्रत्यायनादन्विताभिधानमिति । अन्येषां तु मते पदानां तत्तत्सामान्यभूतो वाच्योऽर्थः । वाक्यस्य तु परस्परान्विताः पदार्था इति पदापेक्षयाभिहितान्वयः, वाक्यापेक्षया त्वन्विताभिधानम् ।

एवं चैतयोरभिहितान्वयान्विताभिधानयोः समुच्चय इति । अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनस्त्वाहुः—विशिष्टस्य वस्तुनो वाक्यार्थत्वेऽभ्युपगम्यमाने विशेषस्यानन्वितत्वेन तद्विपरीतसामान्यविरुद्धत्वान्न परमार्थस्वभावसामान्यभूतार्थावच्छादितरूपतया विशेषाणां स्ववाचकैः संबन्धग्रहणमुपपद्यते । अतः परमार्थतो वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वान्नाभिहितान्वयो नाप्यन्विताभिधानम् । न च तत्समुच्चयो युज्यते । पदार्थानामविद्यमानत्वात् । कल्पितपदार्थनिष्ठत्वेन उभयमपि व्यस्तसमस्तरूपतया कल्पते इति । तत्र च यदा तावदभिहितान्वयस्तदा स्ववाचकैरभिहितानां पदार्थानामभिहितोत्तरकालमाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमाहात्म्याद्विशेषणविशेष्यभावात्मके परस्परसमन्वये सति सा लक्षणा पदार्थानां सामान्यभूतानां यद्वाच्यत्वं तस्मादूर्ध्वं वाक्यार्थे पदार्थसामर्थ्यादवगम्यमाने सतीष्यते । अन्विताभिधानपक्षे त्वन्वितानां विशिष्टानामेव पदार्थानां वाच्यत्वं अभिधेयत्वं, नतु पदार्थानां सामान्यभूतत्वेनाभिहितानां वैशिष्ट्यम् । तत्र विशिष्यमाणानां वस्तूनां पदार्थत्वं तावन्न घटते । यावत्सकलवाक्यार्थानुयायितया प्रतिपन्नस्याव्यभिचरितस्ववाचकसंबन्धस्य सामान्यरूपस्य निमित्तभूतस्यार्थस्य संप्रत्यये सति तत्तद्वाक्यार्थविषयतया यथाविषयं षट्प्रकारा लक्षणा नाविर्भवति । अतोऽन्विताभिधाने विशिष्टानां पदार्थानां वाक्यार्थस्वभावानां यद्वाच्यत्वं तस्य पुरस्तस्मात् पूर्वनिमित्तावस्थायां लक्षणावस्थिता । अभिहितान्वयान्विताभिधानसमुच्चये तु पूर्वोदितन्यायद्वितयसंकलनया पदापेक्षया वाच्यत्वोत्तरकालभाविनी लक्षणा भवति । वाक्यार्थोत्तरकालं तस्याः पूर्वमवस्थानम् । तदिदमुक्तं द्वये द्वयमिति । द्वयेऽभिहितान्वयान्विताभिधानसमुच्चयात्मके द्वयं वाच्यत्वात् ऊर्ध्वं प्रागभावश्च लक्षणाया इत्यर्थः । अखण्डे तु वाक्यार्थे असौ लक्षणा परमार्थेन नास्ति । भिन्नानां पदार्थानां परमार्थतोऽभिधेयभावस्यानुपपद्यमानत्वात् तदाश्रितत्वाच्च लक्षणायाः कल्पितपदार्थसंश्रयेण तु सा लक्षणा । यथारुचि पूर्ववदभिहितान्वयान्विताभिधानतत्समुच्चयकल्पनया विभक्तन्यग्भागे निवेश्य परस्परस्य देशकालावच्छेदेनाशेषव्यवहर्तृनिष्ठतया रूढत्वात् । एवमभिहितान्वयादिपक्षचतुष्टये लक्षणायाः कक्षाविभागो निरूपितः ।

एवमभिहितान्वयादिपक्षचतुष्टये लक्षणाया यत्र मुख्यार्थासंभवस्तत्र मुख्यार्थासन्नवस्तुविषयां सति प्रयोजने प्रवृत्तिमुपदर्शयितुमाह—

मुख्यार्थासंभवात्सेयं मुख्यार्थासत्तिहेतुका ॥ ९ ॥
रूढेः प्रयोजनाद्वापि व्यवहारे विलोक्यते ॥

याचेयं षट्प्रकारा लक्षणा पूर्वमुक्ता सा मुख्यस्यार्थस्य प्रमाणान्तरबाधितत्वेनासंभवाल्लक्ष्यमाणस्य चार्थस्य मुख्यार्थं प्रत्यासन्नत्वात् सान्तरार्थग्रहणस्य च सप्रयोजनत्वादित्येवंविधकारणत्रितयात्मकसामग्रीसमाश्रयणेन वृद्धव्यवहारे परिदृश्यते । यच्च तन्मुख्यार्थासन्तत्वं तत्पञ्चप्रकारतयाचार्य**भर्तृमित्रेण** प्रदर्शितम्—'अभिधेयेन संबन्धात्सादृश्यात्समवायतः । वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥' इति श्लोकेन । तेन प्रयोजनस्यापि द्वैविध्यम् । किंचिद्धि सान्तरार्थपरिग्रहे प्रयोजनमनादिवृद्धव्यवहारप्रसिद्ध्यनुसरणात्मकत्वात् रूढ्यनुवृत्तिस्वभावं, यथा द्विरेफादौ । द्विरेफशब्देन हि रेफद्वितययोगित्वेन भ्रमरशब्दलक्षणाद्वारेण रूढ्यनुवृत्तिरेव क्रियते । अपरं तु रूढ्यनुसरणात्मकं यत्प्रयोजनमुक्तं तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरगतस्य संविज्ञानपदस्य रूपविशेषस्य प्रतिपादनं नाम, यथा पूर्वमुदाहृतं रामोऽस्मीति । एतच्च प्रयोजनद्वितयं मुख्यार्थासंभवे सति मुख्यार्थप्रत्यासन्नतया पूर्वोपदर्शितेन संबन्धपञ्चकेनावगम्यमाने लाक्षणिकेऽर्थे यथाविषयमनुसर्तव्यम् । तत्र संबन्धलक्षणा यथा गङ्गायां घोष इति । अत्र हि गङ्गाशब्दाभिधेयस्य स्रोतोविशेषस्य घोषाधिकरणत्वानुपपत्त्या मुख्यशब्दार्थबाधे सति योऽसौ समीपसमीपिभावात्मकः संबन्धस्तदाश्रयेण तटं लक्षयति । अत्र च लक्षणायाः प्रयोजनं तटस्य गङ्गात्वैकार्थसमवेताऽसंविज्ञानपदपुण्यत्वमनोहरत्वादिप्रतिपादनम् । नहि तत्पुण्यत्वमनोहरत्वादि स्वशब्दैः स्प्रष्टुं शक्यते । अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । सादृश्यलक्षणायामुदाहरणम्—

'भ्रमर, भ्रमता दिगन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षितं श्रुतं वा ।
वद सत्यमपास्य पक्षपातं यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम्' ॥

अत्रहि भ्रमरपुष्पशब्दौ संबोधनान्यथानुपपत्त्या बाधितमुख्यार्थावभिधे-

यसादृश्यात्तद्गतगुणसदृशगुणप्रयुक्तमर्थान्तरं लक्षणयावगमयतः । प्रयोजनं चात्र भ्रमरत्वपुष्पत्वैकार्थसमवेतक्रियागुणसदृशानामसंविज्ञानपदानां क्रियागुणानां प्रतिपादनम् । समवायतो लक्षणा यथा छत्रिणो यान्तीति । अत्र बहुवचनप्रयोगान्मुख्यशब्दार्थबाधः । नह्येकस्मिंश्छत्रिणि बहुवचनस्य प्रयोग उपपद्यते । अतोऽत्र गमनलक्षणायां क्रियायां छत्रिणा सह योऽसौ छत्रशून्यानां समवायः साहचर्यं तद्वशात् छत्रिशब्देन छत्रशून्या अपि लक्षणयावगम्यन्ते । प्रयोजनं चात्र छत्रशून्यानां सर्वात्मना छत्रोपेतस्वाम्यनुयायितया प्रतिपादनम् । वैपरीत्याल्लक्षणा यथा, भद्रमुख इति । अत्र हि भद्रमुखशब्दस्याभद्रमुखे प्रयोगात्स्वार्थबाधः । अतोऽसौ वाच्यभूतभद्रमुखत्वविपरीतत्वादभद्रमुखत्वं विपरीतनिबन्धनया लक्षणया प्रत्याययति । अत्र च लक्षणाप्रयोजनं गुप्तासत्यार्थप्रतिपत्तिः । गुप्तो ह्यसत्योऽर्थस्तत्तदभिप्रायवशेन प्रायेण प्रयोक्तृभिः प्रतिपाद्यते । क्रियायोगाल्लक्षणायामुदाहरणं यथा "महति समरे शत्रुघ्नस्त्वमि"ति । अत्र हि अशत्रुघ्ने शत्रुघ्नशब्दप्रयोगान्मुख्यशब्दार्थबाधः । शत्रुघ्नशब्दश्चाशत्रुघ्ने शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगाल्लक्षणयोक्तः । प्रयोजनं चात्र शत्रुघ्नशब्दाभिधेये नृपतिरूपताप्रतिपादनम् । तथाच—

'पृथुरसि गुणैः कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं क्षितौ जनकः स्थितेः ।
इति सुचरितैः ख्यातिं[1] बिभ्रच्चिरंतनभूभृतां
कथमसि न मांधाता देव त्रिलोकविजय्यपि ॥

इति शत्रुघ्नरूपतया नृपतित्वमुपश्लोक्यमानमस्य राज्ञो वर्णितम् । तदेवं निबन्धनत्रितयसमुद्भवता लक्षणात्रयस्योक्ता ।

इदानीं पञ्चविधसंबन्धनिबन्धनायामासत्तौ पूर्वोपवर्णितायां क्वचिद्वाच्यस्यातितिरस्कारः क्वचिद्विवक्षितत्वं क्वचिच्चाविवक्षितत्वमित्येवंविधं त्रयं यत्सहृदयैरुपदर्शितं तस्य विषयविभागमुपदर्शयितुमाह—

---

१ मूर्तिं इति पाठान्तरम् ।

साद‍ृश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्यातितिरस्क्रिया ॥ १० ॥
विवक्षा चाविवक्षा च संबन्धसमवाययोः ।
उपादाने विवक्षात्र लक्षणे त्वविवक्षणम् ॥ ११ ॥
तिरस्क्रिया क्रियायोगे क्वचित्तद्विपरीतता ।

अभिधेयेन संबन्धादित्यत्र यदासत्तिरूपं पञ्चकमुक्तं तत्र साद‍ृश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः । तथाहि—साद‍ृश्यनिबन्धनायां लक्षणायामुपमानवाचिनः पदस्योपमेयपरत्वमुपमानात्मकं वाच्यमत्यन्तं तिरस्क्रियते । यथोपदर्शितं "स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तेति" "पयोदसुहृदामिति" च । अत्र हि लिप्तसुहृच्छब्दयोः स्वार्थोपमितवस्तुपरत्वात् स्वार्थस्यात्यन्तं कार्येऽनन्वितत्वम् । वैपरीत्यसमाश्रयायामपि तस्यामर्थान्तरस्य वाच्यविपरीतस्योपादेयत्वाद्वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः । यथा भद्रमुखेति । अत्रहि भद्रमुखत्वमभद्रमुखत्वादत्यन्तं तिरस्कृतम् । एवं साद‍ृश्यवैपरीत्ययोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यता । संबन्धसमवाययोस्तु वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वेन तस्यात्यन्तं तिरस्कारः । तत्र ह्युपादानात्मिकायां लक्षणायामुपादाने वाच्यविवक्षायां वाच्यस्य विवक्षितत्वम् । तथाहि—तत्र विवक्षितान्यपरता सहृदयैः काव्यवर्त्मनि निरूपिता । लक्षणे तु वाच्यस्याविवक्षितार्थान्तरसंक्रमितत्वात् । तथाहि यत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यता । तत्र संबन्धनिबन्धनायां लक्षणायामुपादाने वाच्यविवक्षायामुदाहरणं, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति । अत्रहि दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टतया पीनत्वलक्षणं कार्यं विवक्षितमेव सत्स्वसिद्ध्यर्थत्वेन संबन्धनिबन्धनायां लक्षणायां रात्रिभोजनात्मकं कारणमाक्षिपति । समवायनिबन्धनायां तस्यामुपादाने वाच्यस्य विवक्षितत्वं यथा छत्रिणो यान्तीति । अत्र हि यदा छत्री बहुत्वोपेतत्वात्स्वगतबहुत्वान्वयसंसिद्ध्यर्थत्वेन छत्रशून्यानप्याक्षिपति तदा समवायनिबन्धने छत्रशून्यानामुपादाने क्रियमाणे वाच्यश्छत्री विवक्षितः । तदेवं संबन्धसमवायनिबन्धनयोरुपादानात्मिकयोर्लक्षणयोर्वाच्यस्य विवक्षितत्वमुक्तम् । लक्षणात्मिकयोस्तु तयोर्वाच्यस्य विवक्षा

न त्वत्यन्तं तिरस्कारः । लक्ष्यमाणद्वारेण कथंचित्कार्येऽन्वितत्वात् । तत्र संबन्धनिबन्धनायां लक्षणायामविवक्षितवाच्यत्व उदाहरणम् रामोऽस्मीति । अत्रहि रामशब्दवाच्यं दाशरथिरूपं व्यङ्ग्यं धर्मान्तरपरिणतत्वात् स्वपरत्वेनानुपात्तं तस्मादविवक्षितं न त्वत्यन्तं तिरस्कृतम् । व्यङ्ग्यधर्मद्वारेण वाक्यार्थे कथंचिदन्वितत्वात् । एवं गङ्गायां घोष इत्यादावप्युन्नेयम् । समवायसंबन्धनिबन्धनायां तु लक्षणायामविवक्षितवाच्यता छत्रिणो यान्तीत्यत्रैवोदाहार्या । तथाहि, यदा छत्रित्वं बहुत्वान्वयान्यथानुपपत्त्या समुदायपरतयोपादीयते तदा समुदायस्य विवक्षितत्वाद्वाच्यस्याविवक्षा । एवमपि च समुदायान्तरभूतत्वात्समुदायद्वारेण छत्रिणोऽपि क्रियान्वयः सुलभ एव । अत एव चात्र वाच्यस्य नात्यन्तं तिरस्कारः । समुदायरूपान्तर्भूतत्वेन क्रियान्वितत्वात् । तदेवं संबन्धसमवायनिबन्धनयोर्लक्षणयोर्वाच्यस्य विवक्षितत्वमविवक्षितत्वं च न त्वत्यन्ततिरस्कार इति स्थितम् । क्रियायोगनिबन्धनायां तु लक्षणायां शब्दगतावयवशक्त्यनुसरणे शब्दशक्तिमूलता लक्ष्यमाणस्यार्थस्य । तत्र च वाच्यस्यार्थस्य तिरस्क्रिया यथा पुरुषः पुरुष इति । अत्र ह्येकेन पुरुषशब्देन विशिष्टजातीयस्यार्थस्योपात्तत्वादपरः पुरुषशब्दः स्ववाच्यव्यतिरेकेणैव क्रियायोगनिबन्धनया लक्षणया पुनरतिशयितृत्वमुपादत्ते । यत्र तु निमित्तसद्भावाद्वाच्येऽर्थे विवक्षिते एव तस्यार्थान्तरस्य शब्दशक्त्यन्तरमूलतया व्यवस्थितस्याव्यवायः क्रियते तत्र तद्विपरीतता वाच्यार्थतिरस्क्रियावैपरीत्यम् । न खल्वत्र वाच्यस्यार्थस्य तिरस्क्रिया अपितु विवक्षितमेव यथा 'महति समरे शत्रुघ्नस्त्व'मिति । अत्रहि शत्रुघ्नशब्दः शत्रुहननक्रियायाः कर्तृकत्वं क्रियायोगनिबन्धनया लक्षणयावगमयन्नपि स्वार्थं दाशरथिमुपमानतयापि प्रतिपादयति । तेन तस्य विवक्षितस्य स्वार्थतापि । यद्यपि चोपमेयपरत्वेनोपमानस्योपादानादेवंविधे विषयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यता सहृदयैरङ्गीक्रियते, तथापि क्रियायोगनिबन्धनलक्षणावसरे तावद्वाच्यस्योपमानत्वेनाङ्गीकृतत्वादतिरस्कृतवाच्यतापि भवति । तदेवं क्रियायोगनिबन्धनायामन्तःसंक्रान्तनानार्थवशतः कचिद्वाच्यं तिरस्क्रियते कचित्तु विवक्ष्यत इति स्थितम् । एतच्च सर्वं बहुवक्तव्यत्वादिह न निरूप्यते । लक्षणामार्गावगाहित्वं तु ध्वनेः सहृदयैर्नूतनतयोपवर्णितस्य विद्यत इति दिशमुन्मीलयितुमिदमत्रोक्तम् । एतच्च विद्वद्भिः कुशाग्रीयया बुद्ध्या निरूपणीयम् । न तु झगित्येवासूयितव्यमित्यलमतिप्रसंगेन । तदेवं वाच्यस्य तिरस्कृतविवक्षायां विषयविभागो निरूपितः ।

इदानीं सकलशब्दविभागात्मकस्य शब्दतत्त्वस्य यदा शब्दार्थसंबन्धत्रितयरूपतया रज्जुसर्पतया विवर्तमानत्वं तदैतदभिधावृत्तं दशविधव्यवहारोपारोहितयोपपद्यते, नतु संहृतार्थवाक्तत्वविषयतयेति दर्शयितुमाह—

विवर्तमानं वाक्तत्वं दशधैवं विलोक्यते ।
संहृतक्रमभेदे तु तस्मिंस्तेषां कुतो गतिः ॥ १२ ॥

सकलशब्दाविभागात्मनः शब्दतत्त्वस्य प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिरूपेण प्रकारचतुष्टयेन प्रत्येकं वाच्यवाचकतत्संबन्धप्रपञ्चभाजो रज्जुसर्पवद्विवर्तमानस्य निरूपितैवंविधदशविधाभिधावृत्तसंबन्धित्वमप्रत्यस्तमितसकलविकल्पोल्लेखोपप्लवत्वे तु क्रमभेदसंहारेण तस्मिन् वाक्तत्वे विवर्तमाने तेषां दशानामभिधावृत्तानां कुतो गतिः । नैव प्रसर इत्यर्थः ।

इदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

इत्येतदभिधावृत्तं दशधात्र विवेचितम् ।

मुख्यस्याभिधावृत्तस्य प्रकाराश्चत्वारो लाक्षिणकस्य तु षडित्येवं दशप्रकारमभिधावृत्तमत्र विवेचितम् ।

अधुना फलमेतस्य दर्शयति—

पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिम्बितम् ॥ १३ ॥
यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति ।

पदावगतिहेतुत्वात्पदं व्याकरणम् । वाक्यसमन्वयावसायहेतुत्वाद्वाक्यं मीमांसा । [1]प्रमाणप्रतिपत्तिकारित्वात्प्रमाणं तर्कः । एतेषु पदवाक्यप्रमाण-

---

१ प्रमाणपरिकरत्वात्-इति पाठः

शास्त्रेषु चतुर्वर्गोपयोगिसर्वविद्याधिगमोपायभूतेषु त्रिषु प्रविभिद्यमानेषु संक्रान्तानन्तरनिरूपितस्वरूपप्रतिबिम्बं दशविधमभिधावृत्तं यः साहित्यादौ सकललोकव्यवहारदर्पणप्रख्ये संचारयति स वाचि क्रमेण प्रसीदन्त्यां वागीश्वरो भवति । दशविधेनानेनाभिधावृत्तेन समग्रस्य वाक्परिस्पन्दस्य व्याप्तत्वादनेन व्याकरणमीमांसातर्कसाहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषूपयोगात् तद्द्वारेण च सर्वासु विद्यासु सकलव्यवहारमूलभूतासु प्रसारणादस्य दशविधस्याभिधावृत्तस्य सकलव्यवहारव्यापित्वमाख्यातम् ।

भट्टकल्लटपुत्रेण मुकुलेन निरूपिता ।
सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्तिमातृका ॥ २५ ॥

इति शारदाचरणरजःकणपवित्रितस्थलवास्तव्यश्रीभट्टकल्लटात्मज-
भट्टमुकुलविरचिता अभिधावृत्तिमातृका समाप्ता ॥

श्रीः ।

श्रीराजानकमम्मटाचार्यविरचितः ।

शब्दव्यापारविचारः ।

इह हेयोपादेयानां हानोपादाने प्रमाणादेव । तच्च निश्चयात्मतया प्रामाण्यं भजते । निश्चयश्च शब्दसाहित्येनार्थं विषयीकरोति । शब्दस्य चार्थप्रतीतिप्रतिपत्तिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या कारकत्वात्कल्प्यमानो व्यापारोऽभिधादिशब्दप्रतिपाद्यो नानाप्रकार इति तत्परीक्षार्थं शब्दव्यापारविचारात्मकं प्रकरणमिदमारभ्यते । व्यापारश्च शृङ्गग्राहिकया दर्शयितुं न युज्यत इति विषयमुखेन प्रदर्श्यते—

जातिः क्रिया गुणः संज्ञा वाच्योऽर्थः समितध्वनिः ।

अगृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतिपत्तेरभावात्सङ्केतसहाय एव शब्दोऽर्थं प्रतिपादयति । तेन समितः सङ्केतितो ध्वनिः शब्दो यत्र सोऽर्थः । पूर्वमुपलभ्यत्वान्नतु विश्रान्तिधामत्वान्मुख्य इति प्रसिद्धो वाच्योऽभिधेयोऽर्थः । तथा चाह—**जातिरित्यादि** । इह यद्यपि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयो व्यक्तिरेव, तथाप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं न पार्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनामेकार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति च शब्दानामुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च । आद्यः सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । आद्यो जातिः । उक्तं हि **वाक्यपदीये**—"गौर्हि स्वरूपेण न गौः, नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः" इति । द्वितीयो गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशेष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधितया संनिवेश्यते इति च संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । गौः